

ISTORIJSKO-UMETNIČKI ČASOPIS

BROJ 1
JUL 2015

AR+ UM

ISSN 2406-324X

SLIKA SA NASLOVNE STRANE

Buše, Fransoa. Toaleta Madam de Pompadur, Kembridž: Fog kolekcija, 1758.
Dostupno na: <http://www.harvardartmuseums.org/art/303561>

ARTUM

ISTORIJSKO-UMETNIČKI ČASOPIS, 1.BROJ
IZLAZI DVA PUTA GODIŠNJE
ISSN 2406-324X

REDAKCIJA

IZDAVAČ

ODELJENJE ZA ISTORIJU UMETNOSTI FILOZOFSKOG FAKULTETA U BEOGRADU

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
DR VLADANA PUTNIK

GRAFIČKI UREDNIK
IVONA ILIĆ

UREDNIK ZA UMETNOST NOVOG VEKA
MA VUK DAUTOVIĆ

UREDNIK ZA ARHITEKTURU
ANA KNEŽEVIĆ

UREDNIK ZA MODERNU UMETNOST
TAMARA BILJMAN

UREDNIK ZA STARI I SREDNJI VEK
DR JASMINA ĆIRIĆ

UREDNIK ZA MUZEOLOGIJU
DR MILAN POPADIĆ

DIZAJN I PRELOM
ANĐELA VITOROVIĆ I IVONA ILIĆ

E-POŠTA
ARTUM@F.BG.AC.RS

BEOGRAD, JUL 2015.

SADRŽAJ

Uvodna reč Redakcija	5
Imperijalni paneli u crkvi San Vitale i mogućnost njihove interpretacije Tamara Miladinović	6
Kameja sa likom Luja XV kao sredstvo definisanja identiteta Madam de Pompadur na portretu njene toalete Miomir Milić	14
Simbolizam u delu Gabrijela fon Maksa Dušica Nikolić	22
Kvart Kopede u Rimu Nina Rakojević	24
Muzej Kralja Petra Prvog Velikog oslobodioca ili kulturni centar kuća kralja Petra Prvog? MA Milica Mađanović	28
Izložba Izopačene umetnosti u Minhenu 1937. godine – pogreb moderne umetnosti Tamara Biljman	32
Reformatorska interpolacija u beogradskom urbanom tkivu: Jugoslovenska udružena banka (1929-1931) arhitekta Huga Erliha prof. dr Aleksandar Kadjević	38
U ime sadašnjosti: prošlost - Pedeset godina od smrti arhitekata Dragiše Brašovana i Milana Zlokovića Katarina Đošan	43
Javni identitet sefardske jevrejske zajednice u Sarajevu Milica Rožman	50
Docomomo Interational: 25 godina postojanja dr Vladana Putnik	56
Miloš Crnjanski - sto dvadeset godina od rođenja, ili o nezaboravljanju Milica Borota	59
Razmišljanja o filmskoj umetnosti Andreja Velimirović	66
O izložbi "Beograd Jovana Bijelića" - razgovor sa autorkom prof. dr Simonom Čupić Marija Sotirov	71
Kad zemljište i grad postanu tržišni resurs - razgovor sa arhitektom Bojanom Kovačevićem Natalija Stokanović, Ana Knežević	75
Vesti	86

JAVNI IDENTITET SEFARDSKE JEVREJSKE ZAJEDNICE U SARAJEVU

MILICA ROŽMAN

Javni identitet sefardske zajednice u Sarajevu najbolje se može sagledati na primeru sakralnih objekata i spomenika funerarne kulture. Sefardski Jevreji su odmah nakon doseljavanja u Sarajevo izgradili svoj prvi sakralni objekat sinagogu Il Kal Grande. Sa društveno-političkim promenama u Sarajevu, sefardska zajednica postaje brojnija, otuda se u prvoj polovini XX veka podiže Nova sefardska sinagoga, u mavarskom stilu. Sa druge strane pored sakralnih objekata, javni identitet sefardskih Jevreja istican je i kroz spomenike funeralne kulture, o čemu svedoči Staro sefardsko groblje, te se i na tom primeru može sagledati javni identitet sefardske zajednice, ali isto tako i društveno-političke promene kroz koje je prošla.

Ključne reči : Sefardi, Sarajevo, sinagoga, groblje.

Sefardski Jevreji kao podanici Osmanskog carstva, sa određenim mestom i pravima u njemu, uz prihvatanje osmanskog kulturnog modela, aktivno su učestvovali u kreiranju vizuelne kulture Balkana. Kao vidljiva manjina sa svojom religijom, kulturom i običajima, bili su integralni i konstitutivni deo osmanske balkanske kulturne sfere. Krajem XV veka nakon progona iz Španije Jevreji Sefardi, naseljavali su se u različite delove Osmanskog carstva, što je rezultiralo i njihovo doseljavanje na područje Balkana, koje je takođe od kraja XV veka bilo pod vlašću osmanske imperije. Kada se sagledava područje Balkana, Sarajevo se može izdvojiti kao grad gde je sefardska zajednica bila najbrojnija (Dautović 2012: 65; Makuljević 2010: 199–212).¹ Sefardski Jevreji počeli su da se doseljavaju u Bosnu i Hercegovinu, i to uglavnom u Sarajevo, pojedinačno u prvoj polovini XVI veka, a u grupama u drugoj polovini XVI veka. Živeli su u raznim delovima Sarajeva, kada je 1581. godine u grad došao veliki vezir Sijavuš-paša. Paša je tada sagradio Čifuthanu, nazvanu Sijavuš-pašina दौरا ili Velika Avlija, uz nju je podignuta i sinagoga (Nedomečki, Goldstein 1988: 119-120). O životu sefardskih Jevreja u Sarajevu, od njihovog doseljavanja pa do početka XVIII vekogotovo da ne postoje pisani izvori. Duhovni i materijalni razvoj sefardske opštine sa priličnom sigurnošću možemo pratiti, tek od 1720. godine, i to na temelju podataka, koje nalazimo u opštinskom zapisniku Pinakesu (Levi 1996: 22-26). Od 1725. godine, u Pinakesu se nalazi popis opštinaru koji su godišnje plaćali porez, ali za detaljnije utvrđivanje broja Jevreja u Sarajevu, to nije dovoljan podatak, postoje i drugi popisi koji svedoče da je u Sarajevu krajem XVIII veka bilo oko 1070 jevrejskih stanovnika.² Porast jevrejskog stanovništva u Sarajevu beleži se nakon austrougarske okupacije

Bosne i Hercegovine 1878. godine. Ovaj vojno-politički čin označio je kraj četristogodišnje turske uprave. Posebna pažnja bila je posvećena razvoju „zemaljskog glavnog grada“ Sarajeva, koji kao zasebna administrativna jedinica, postaje centar Bosne i Hercegovine za sve oblasti društvenog, političkog i privrednog života (Božić 2003: 309). Što je rezultiralo da se u Bosnu i Hercegovinu, uglavnom u Sarajevo, doseljavaju stanovnici iz svih delova Austrougarskog carstva i tada se prvi put pojavljuju veće grupe Aškenaza (Popović 2009: 96). Jevreji 1879. godine čine 9,7 % gradskog stanovništva, a 1910. godine 12,3 %. U ovom periodu njihov broj se utrostručio. Na popisu iz 1879. bilo ih je u Sarajevu 2077, a nakon naseljavanja Aškenaza i uz prirodni priraštaj, 1910. godine bilo ih je 6397. Sarajevo u ovom periodu postaje grad sa najvećim brojem Jevreja u Bosni, većinom Sefarda. U popisu iz 1910. godine, vidi se da

Sinagoga Il kal Grande, XVI vek.

fotografija: Milica Rožman

su sefardska i aškenaska zajednica odvojene, tako da je sefardskih jevreja bilo ukupno 4985, a aškenaskih 1412. Ove dve zajednice u periodu austrougarske okupacije egzistirale su potpuno odvojeno. Ubrzo po doseljavanju, Aškenazi osnivaju svoju opštinu, otvaraju posebno groblje na Koševu i posebnu školu sa nastavom na nemačkom jeziku (Božić 2003: 310). Društveni položaj Jevreja u Sarajevu, bio je povoljan, oni su bili slobodni građani, iako je u XVI veku kao što je već spomenuto sagrađena jevrejska četvrt, oni nisu bili u obavezi da žive u okviru nje i nisu bili primorani da žive načinom života Jevreja u getu, kao što je bio slučaj na Zapadu u to vreme. Ali pored toga, na Jevreje su se odnosila i izvesna ograničenja koja su ih, kao i ostale nemuslimane, stavljala u neravnopravan položaj prema muslimanima. U zajednici zasnovanoj na verskoj pravovernosti sa velikom manjinskom populacijom vizuelna kultura bila je strogo kodifikovana i predstavljala je jedno od najmoćnijih sredstava identifikacije različitih delova društva (Makuljević 2005: 72). Što je uslovalo da način oblačenja bude drugačiji u odnosu na muslimansko stanovništvo. Osim toga, Jevreji, kao ni ostali nemuslimani, nisu smeli jahati konje kroz grad, niti su imali pravo da nose nož i drugo oružje (Sućeska 1966: 50). Sefardski Jevreji u Sarajevu, uglavnom su se bavili trgovinom, ali su bili i činovnici u finansiskoj službi i na carini u vreme turske vlasti. U znatnom broju bili su posrednici u trgovini Turske s Venecijom, Ankonom i drugim italijanskim gradovima, održavajući istovremeno vezu s jevrejskim trgovcima u Dubrovniku, Splitu, Beogradu i Sofiji (Nedomečki, Goldstein 1988: 120). Sefardi su postali nosioci progresu, glavni zajmodavci i glavni predstavnici bosanskohercegovačke unutrašnje i spoljne trgovine. Iako su oni u početku bili nosioci napretka i promena, posle nekoliko generacija života u izolovanoj Bosni i Hercegovini, oni postaju deo tog naroda iako se nikada nisu asimilovali do te mere da zaborave svoj jezik i veru (Popović 2009: 96).

Kreiranje vizuelne kulture, u funkciji isticanja jevrejskog identiteta u skladu sa potrebama zajednice, podrazumevalo je dosledno očuvanje religijske tradicije i običajne prakse (Dautović 2012: 74). Vizuelna kultura sefardskih Jevreja u Sarajevu kreirana je u sferama javnog i privatnog života, stoga javnu sferu čine objekti sakralnog karaktera - sinagoge. Isticanje javnog identiteta sefardske zajednice može se pratiti od njihovog doseljavanja, o čemu svedoči podizanje prve sinagoge. Stari sefardski hram, drugačije nazivan Il Kal Grande, je nesumnjivo najstariji jevrejski hram u Bosni i Hercegovini, a podignut je 1581. godine na prostoru jevrejske

četvrti. Sultan je ferman za izgradnju sinagoge izdao 1581. godine, što je uslovalo da se sinagoga izgradi u tačno određenim dimenzijama, dužine, širine i visine, što je inače bio zakonski propis za podizanje bogomolja, crkava i hramova svih nemuslimana. Taj prvi jevrejski hram na području Bosne i Hercegovine predstavlja sa arhitektonskog, istorijskog i kulturnog stanovišta najznačajniji objekat. O prvobitnom izgledu sinagoge, ne zna se mnogo zato što je glavni i najstariji deo sinagoge goreo više puta usled čestih požara koji su zahvatili Sarajevo. Ono što se zna jeste to da se ulaz u sinagogu nalazio sa južne strane, da je postojala muška galerija koja je počivala na stubovima i da je imala četiri slepe kalote.³ Sinagoga je najviše stradala u požaru 1778. godine, nakon čega je obnovljena 1821. godine, iako su zakonska pravila nalagala da se ponovna obnova hrama radi po prvobitnoj osnovi, sinagoga je podignuta u veću visinu. Nakon obnove, u skladu sa materijalnim i u ono vreme društvenim položajem Jevreja u Sarajevu, hram je i dalje bio skromnih razmera i po spoljašnosti skromne dekoracije. U toku prve obnove hrama, izvršene su određene izmene u odnosu na prvobitni hram. Što se tiče arhitektonskog rešenja sinagoge, u pitanju je jednostavna pravougaona osnova, dimenzija 11x16 metara, i orijentisana u pravcu sever-jug. U periodu prve obnove bila je podignuta galerija koja je namenjena ženama, što je i uslovalo da se poveća visina sinagoge.

Nakon prve obnove, 1909. godine usledila je i druga obnova. U tom periodu u Sarajevo se naseljava

sve veći broj sefardskih Jevreja, i samim tim sinagoga Il Kal Grande, nije mogla da primi sve veći broj vernika. Sefardska opština je odlučila da proširi staru sinagogu, te je uz stari deo koji je izgrađen od tesanog kamena, dograđen je i novi deo koji je rađen od cigle. Tada je izmenjen i ulaz u sinagogu, koji nije više bio sa južne strane, nego sa severne i istočne, tako su dobijeni odvojeni ulazi za muškarce i žene. Tako da je južna strana bila zatvorena i tu je bio smešten orman za čuvanje svitaka Tore – Hekhal. Tada su izvršene i određene izmene koje su se odnosile na izgled južne fasade, postavljena je rozeta, što je doprinelo boljem osvetljenju sinagoge. Ova sinagoga je izgubila svoju prvobitnu namenu, u njoj je danas smešten Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine.

I pored toga što je stara sinagoga proširena, ona ipak nije mogla da primi sve veći broj vernika, te se pored nje podižu i nove sinagoge u periodu s kraja XIX i početkom XX veka. To su bile manje ili nešto veće sinagoge, najpre je podignuta Il kal di la Bilava zvana Bet Tefila, potom Il kal di tiju Mači Bohor, a neposredno uz jevrejsku četvrt bio je podignut novi hram nazvan Il kal Nuevu. Deo sefardske populacije koji možemo smatrati onovremenom elitom, uredio je sinagogu u samoj opštinskoj zgradi u Šaloma Albaharija ulici broj 2, nazvanu Il kal di los Mudus ili drugačije poznata kaoll kal di Kapon, po rabinu u tom hramu.⁴

Sinagoga sve češće postaje izraz ekonomske stabilnosti i moći jevrejske zajednice.⁵ Kao primer monumentalne sinagoge može se navesti Nova sefardska sinagoga podizana u Sarajevu između 1926. i 1930. godine (Rajner 1988: 47). Kamen temeljac položen je 13. juna 1926. godine. Svečanom polaganju kamena temeljca prisustvovali su kraljev izaslanik, članovi kraljevske vlade, civilni i vojni predstavnici grada Sarajeva, uprava grada Sarajeva, a s jevrejske strane nadržin Jugoslavije, delegati jevrejskih opština Kraljevine Jugoslavije, pa čak i delegati sefardske zajednice Beča (Rajner 1988: 47). Projekat za Novu sefardsku sinagogu uradio je arhitekta R. Lubinski iz Zagreba. Sinagoga je sagrađena u mavarskom stilu. Zgrada je bila veoma reprezentativna, unutrašnji prostor glavnog hrama, imao je 682 sedišta i natkriven je eliptičnom kupolom, koja je izvedena u armiranom betonu, i počiva na 28 armiranih betonskih stubova obloženih mermerom. Kod izbora materijala upotrebljenog za izgradnju hrama, arhitekta se rukovodio željom da postigne reprezentativnost i trajnost.⁶ Podizanjem ovog monumentalnog zdanja, postojala je želja da se okupi brojna sefardska zajednica na jednom mestu i

da ona zameni brojne manje sefardske sinagoge koje su u tom periodu i dalje bile aktivne. Za razumevanje izbora samog stila bitno je sagledati i druge primere sinagoga koje su rađene u ovom stilu. U drugoj polovini 19.veka, u vreme istorizma u arhitekturi, mavarski stil je bio odabran za građenje sinagoga u velikim evropskim gradovima, što se u prvoj polovini XX veka proširilo i na prostor Balkana. Na samom početku XX veka podizane su sinagoge u mavarskom stilu, najpre u Beogradu, a potom u Sarajevu. U Sarajevu je to sinagoga aškenaske zajednice koja je delo arhitekta Karla Paržika⁷, a u Beogradu sinagoga Bet Jisrael delo arhitekta Milana Kapetanovića, koja više ne postoji.⁸ Izbor mavarskog stila bio je najbliži jevrejskoj težnji ka orijentalnom kao izrazu nacionalnog stila. Ali i pored toga, mavarski stil se ne može smatrati obaveznim, jer se Jevreji koji su ponovo postali slobodni stapaju u materijalni i intelektualni život nacije (Klajn 2010: 168). Na izbor stilskog izraza prilikom podizanja sinagoge u određenom mestu svakako su uticala i lokalna kretanja, pa i tradicija. Bilo je bitno uklopiti eksterijer sinagoge u stil nejevrejskog stanovništva. Mavarska arhitektura je u ukupnoj graditeljskoj produkciji austrogarskog perioda u Sarajevu bila veoma zastupljena. Najpre je korišćen u gradnji objekata islamske verske zajednice, potom objekata tradicionalnih namena, a onda i u gradnji stambenih i javnih objekata(Božić 2003: 316). Samim tim, izbor mavarskog stila za Novu sefardsku sinagogu, sa jedne strane je ispunjavao, kao što je već rečeno, težnju Jevreja ka orijentalnom kao izrazu nacionalnog stila, a sa druge strane se uklapao u ambijentalnu celinu Sarajeva.

Sinagoge i njihova sudbina često prate sudbinu jevrejskih zajednica koje su ih podizale, te se one uključuju u opštu delatnost i istoriju Jevreja

Sefardska sinagoga u mavarskom stilu podignuta početkom XX veka

Dostupno na: <http://www.makabijada.com/dopis/gradovi/SA%20valerijan.htm>

Aškenaska sinagoga,
početak XX veka,

fotografija: Milica
Rožman

(Rajner 1988: 47). Sve sinagoge u Sarajevu, podignute u periodu od naseljavanja Sefarda pa do XX veka kada je zajednica bila najbrojnija, su nakon Drugog svetskog rata izgubile prvobitnu funkciju.

Pored sinagoga, za potpunije sagledavanje i razumevanje kreiranja javnog identiteta Sefarda u Sarajevu, potrebno je sagledati i Staro sefardsko groblje, kao bitnu celinu funeralne kulture. Iako su groblja povezana sa idejom smrti i nestajanja, posmatrana sa jednog istorijskog, pa i istorijsko-umetničkog gledišta, ona mogu pružiti dragocene podatke upravo o životu ljudi, o određenom razdoblju njihovog delovanja (Rajner 1992: 201). Staro sefardsko groblje se nalazi na lokalitetu Borak, odnosno Šatorija, nekadašnjoj periferiji Sarajeva. Ovo groblje predstavlja najznačajniji spomenički kompleks koji se vezuje za istoriju sarajevskih Jevreja, ali i Sarajeva uopšte. Prema narodnoj tradiciji zemljište za to groblje nabavljeno je u doba hahama Samuela Baruha. Prema Pinakesu opština je plaćala vakufskom fondu 1400 pula godišnje na ime zakupa za zemljište. Tradicija označava nadgrobnni spomenik Samuela Baruha kao najstariji na groblju. Taj spomenik se nalazi na jednom brežuljku u jugozapadnom delu, oko 800 koraka udaljeno od južnog reda spomenika. Na tom spomeniku se nalazi natpis na hebrejskom koji glasi: „Nadgrobnni kamen pravednika Samuela Baruha“(Levi 1996: 109). Na osnovu ovih podataka nastanak sefardskog groblja u Sarajevu smešta se u XVII vek. Tokom decenija i vekova menjao se izgled groblja i oblik nadgrobnih spomenika. Na groblju se uočavaju dva tipa spomenika, stariji i mlađi, koji se razlikuju po obliku spomenika ali i po natpisima koji

Staro sefardsko groblje
u Kovačićima, XVII vek,

fotografija: Milica
Rožman

se nalaze na njemu. Najstariji deo groblja se nalazi na južnom delu grobljanskog kompleksa, na većoj visini i na većoj udaljenosti od pristupa iz grada. Odavde se groblje postepeno širilo prema dolini i bliže gradu, dakle obrnuto nego što je to bio slučaj kod drugih grobalja. Za ovo se nalazi opravdanje u činjenici da je iznad samog groblja postojao kamenolom iz koga je vađen kamen za spomenike, gde je i obrađivan, a potom spuštan do samog groba (Taubman 1966: 128). Tipični tradicionalni sefardski spomenici su jednostavne horizontalne nadgrobnne ploče sa uklesanim hebrejskim natpisom. Sarajevski grobovi su obeleženi uzdignutim kamenim pločama, koje podsećaju na bosansku praksu podizanja i oblikovanja stećaka. Razumevanje ove pojave moguće je samo u kontekstu prostora i lakolanih političkih okolnosti. Moguće je da su Sefardi preuzeli ovaj vid obeležavanja grobova, da bi lokalnim vlastima i stanovništvu ukazali na njihovu sakralnost, ili su pak prihvatili najreprezentativniji segment funeralne kulture Bosne i Hercegovine, da bi istakli svoju moć (Makuljević 2010: 204-205). Na najstarijim spomenicima su uglavnom uklesani samo natpisi na hebrejskom koji su rađeni u plitkom reljefu. Postepeno se napušta tradicija podizanja horizontalnih nadgrobnih spomenika, i zamenjuju ih vertikalni, koji u znatnoj meri odudaraju od harmonične celine

starijeg dela groblja. To napuštanje tradicije, govori o postepenom otvaranju jevrejskih zajednica prema nejevrejskoj okolini, te o njihovom uključivanju u opšte kulturne i umetničke tokove (Rajner 1992: 202). Krajem XIX veka, nadgrobni spomenici menjaju oblik, usaglašavajući se sa tokovima evropske, građanske i funerarne kulture. Pored oblika nadgrobni spomenika, menjaju se i natpisi, odnosno javljaju se natpisi na srpskohrvatskom i španskom jeziku, nekada zajedno sa hebrejskim, a nekada i bez njih. Kao što je to bivalo u drugim zemljama, i ovde su jevrejski nadgrobni spomenici počeli da se približavaju stilu i ukusu vremena i zemlje u kojoj su (Andrić 1966: 102). Te sve češće spomenici svojim oblikom, reljefom i natpisima ukazuju na društveni i građanski položaj sahranjenih. Na novijim spomenicima, sve češće se pojavljuju nadgrobne fotografije, što nam jasno govori o uticaju okoline na sefardsku tradiciju, ali je i veoma značajno za proučavanje vizuelnog identiteta sarajevskih Jevreja. Kao što je praksa i sa drugim jevrejskim grobljima, pored starijeg i novijeg dela groblja, izdvaja se posebna memorijalna celina, koja je vezana za Holokaust. Tako se i ovde na centralnom mestu starog groblja nalazi spomenik palim borcima u narodnooslobodilačkom ratu i žrtvama fašističkog terora. U pitanju je velika piramida od belog kamena sa natpisom koji glasi : „Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma. – Jasenovac, Stara, Gradiška,

Đakovo, Jadovno, Loborgrad, Aušvic, Bergen-Belzen“ (Andrić 1966: 102). Poslednjih godina 19. veka severni deo starog groblja je uništen usled izgradnje železničke pruge i gradskih ulica, a u isto vreme počinje ukopavanje na nekadašnjem srednjem, sada donjem delu groblja. Kasnije u periodu okupacije od 1941. do 1945. godine, groblje je bilo prilično uništeno, ali stari spomenici nisu bitno oštećeni.

Sinagoge i groblje su dve celine koje bitno određuju postojanje javnog identiteta sefardskih Jevreja. Sagledavajući sefardske sinagoge na tlu Sarajeva, sa sigurnošću se može pratiti istorija i sudbina ove zajednice od kraja XVI pa do prve polovine XX veka. Iako sinagoge nisu zadržale svoju prvobitnu namenu sakralnog karaktera, samo njihovo postojanje nam svedoči o viševekovnoj vizuelnoj kulturi sefardskih Jevreja. Društveno-politička faza i Drugi svetski rat su uticali na potpunu devastaciju jevrejskog stanovništva. Danas mala sefardska zajednica za svoje verske potrebe koristi aškenasku sinagogu. Sa druge strane Staro sefardsko groblje kao deo funeralne kulture, koje je zadržalo svoju prvobitnu namenu i danas je u funkciji, nesumnjivo predstavlja jedno od najstarijih jevrejskih grobalja na Balkanu, sa izuzetno značajnim nadgrobni spomenicima koji potiču još iz XVII veka.

¹Više o istoriji Sefardskih Jevreja u Osmanskoj imperiji vidi u: (Juhasz 1990: 19-34).

²O detaljnijem popisu Sefarda u Sarajevu u 18. veku više u: (Levi 1996: 26-31).

³U hramovima Osmanske imperije često se ne podiže kupola, već se grade slepekalote. Slepe kalote ostvaruju snažan iluzionistički utisak u prostoru hrama. One kreiraju drugačiju prostornu dimenziju u unutrašnjosti i doprinose simboličnoj realizaciji neba u enterijeru hrama, deteljnije o tome vidi u : (Makuljević 2008: 35-36). „O mogućem simboličnom tumačenju

kupole unutar jevrejskog hrama vidi u: (Klajn 2010: 133-174).

⁴O prvobitnom izgledu sinagoge: Arhiv, JIM, kutija Bosna i Hercegovina, opis iz 1953.

Arhiv JIM, kutija Bosna i Hercegovina, opis iz 1953.

⁵O sinagoyalnoj arhitekturi više u : (Klein 2011: 421-457, 556-597).

⁶Arhiv JIM, kutija Bosna i Hercegovina, opis iz 1953.

⁷Više o aškenaskoj sinagogi vidi u : (Božić 2003: 309-318).

⁸Više o sinagogi Bet Jisrael vidi u: (Nedić 2003: 299-308).

LITERATURA

Andrić (1966): I. Andrić, *Na jevrejskom groblju u Sarajevu*, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu (1966) 99-104.

Božić (2003): J. Božić, *Jevrejski aškenaski hram u Sarajevu*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 8 (2003) 309-318.

Dautović (2012): V. Dautović, *Sefardske štampane ketube na Balkanu*, Muzej primenjene umetnosti Zbornik 8 (2012) 65-76.

Juhasz (1990): E. Juhasz, *Sephardi Jews in The Ottoman Empire*, Jerusalem: The Israel Museum.

Klajn (2010): R. Klajn, *Secesija: Jevrejski (ne)ukus?*, Menora (2010) 133-174.

Klein (2011): R. Klein, *Zsinagógák Magyarországon 1782-1918, Sinagogues in Hungary 1782-1918*, Budapest: Terc.

Levi (1996): M. Levi, *Sefardi u Bosni*, Bosanska biblioteka.

Makuljević (2005): N. Makuljević, *Vizuelna kultura i privatni identitet pravoslavnih hrišćana u 18. veku*, u *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, prir. A. Fotić

Makuljević (2008): N. Makuljević, *Saborni hram Svete Trojice u Vranju*, Vranje: Fond „Sveti Prohor Pčinjski Pravoslavne eparhije vranjske.

Makuljević (2010): N. Makuljević, *Sephardi Jews and the Visual Culture of the Ottoman Balkans*, *El Prezente Studies in Sephardic Culture* 4 (2010) 199-212.

Nedomečki, Goldstein (1988): *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb: Muzejski prostor.

Nedić (2003): S.Nedić, *Sinagoga Bet Jisrael- delo arhitekta Milana Kapetanovića*, *Jevrejski istorijski muzej Zbornik* 8 (2003) 299-308.

Popović (2009): V. Popović, *Autohtona deca Bosne i „Kuferaši“: Sefardi i Aškenazi u Zembilju, humoristično-satiričnoj kolumni Save Sakrića*, *Menora* (2010) 95-107.

Rajner(1988): *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb: Muzejski prostor.

Rajner (1992): M. Rajner, *Jevrejska groblja u Beogradu*, *Jevrejski istorijski muzej Zbornik* 6 (1992) 201-215.

Sućeska (1966): A. Sućeska, *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu* (1966) 47-54.

Taubman(1966):I.Taubman, *Spomenici kulture*, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu* (1966) 123-129.

SEPHARDIC JEWS IN SARAJEVO

The life of Sephardic Jews in Sarajevo can be seen in the period between the sixteenth and twentieth century. During this period the Sephardic community has gone through various socio-political changes, which influenced the creation of a public identity, that can be seen the best in the case of religious buildings and funerary monuments of culture. Immediately after their settlement in Sarajevo in the sixteenth century, Sephardic Jews built their first religious building - a synagogue Il Kal Grande. Over time, the number of Sephardic Jews increased, which contributed to raising less or slightly larger synagogues such as Beth Tefi, Il kal di Tia Maci Bohor, Il kal Nuevo and Il kal los di Mudus, all in the period from the late nineteenth and early twentieth century. The power of the Sephardic community was evident in the first half of the twentieth century, when a new Sephardic synagogue in Moorish style was built. Stylistically, synagogue fitted the ambience of the city, but had recorded the tendency of Jews to the quest for a national style. On the other hand, Old Jewish graveyard testifies about creating a public identity of the Sephardic community in Sarajevo. This graveyard complex dates from the seventeenth century, and two types of monuments can be seen there - older and younger, also a memorial entity that is related to the Holocaust. Socio-political stage and the Second World War affected the complete devastation of the Jewish population. It resulted in all Sephardic synagogues losing their original purpose and sacral character, but their very existence testifies to the centuries-old visual culture of Sephardic Jews. On the other hand, the old Sephardic cemetery has kept its original purpose and, undoubtedly, is one of the oldest cemeteries in the Balkans.

milica.rozman@gmail.com